

УДК: 551.588

DOI 10.33514/1694-7851-2023-1-19-23

Темирбек уулу И.

пед. илим. канд., проф. м.а.

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

e-mail: temirbekuulu2018@mail.ru

Модонова Р.Дж.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

e-mail: rim-modonnova@mail.ru

Эрикбек кызы А.

магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

e-mail: aideptur@gmail.com

КЛИМАТТЫН НАРЫН ОБЛУСУНУН АЙЫЛ ЧАРБАСЫНА ТИЙГИЗГЕН ТААСИРЛЕРИ

Аннотация: Макалада Нарын облусунун климатынын айыл чарбага, тийгизген таасирлерине мүнөздөмө берилген. Алар катуу шамалдар, үшүк, нөшөрлүү жамгыр, мөндүрлөрдүн жаашы жана башкалар. Климаттын коркунучтуу кубулуштары адамзат үчүн бирден-бир коркунуч жараткан кооптуулук экендиги таанылган, албетте, ал экологиялык коопсуздукка дагы терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Негизги сөздөр: жаратылыш, климат, агроклимат, бийик тоолуу өрөөндөр, рельеф, вегетация, шамал режими, абанынын басымы, жаандуу күн, мөндүрлүү күн.

Темирбек уулу И.

канд. пед. наук, и.о. проф.

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

e-mail: temirbekuulu2018@mail.ru

Модонова Р.Дж.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

e-mail: rim-modonnova@mail.ru

Эрикбек кызы А.

магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева,

e-mail: aideptur@gmail.com

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТА НА СЕЛЬСКОЕ ХОЗЯЙСТВО В НАРЫНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация: В статье дана характеристика негативного влияния климата Нарынской области на сельское хозяйство и увеличение частоты стихийных бедствий. Это сильные ветры,

мороз, проливной дождь, град и многое другое. Признано, что опасные климатические явления представляют собой единственную потенциальную опасность для человечества, и, конечно же, они также могут отрицательно сказаться на экологическую безопасность.

Ключевые слова: природа, климат, агроклимат, высокогорные долины, рельеф, вегетация, ветровой режим, давление воздуха, дождливые дни, грозные дни.

Temirbek uulu I.

Candidate of Pedagogical Sciences, Acting Professor
Kyrgyz State University named after I.Arabaev
e-mail: temirbekuulu2018@mail.ru

Modonova R.J.

Master's Student
Kyrgyz State University named after I.Arabaev
e-mail: rim-modonova@mail.ru

Erkinbek kyzy A.

Master's Student
Kyrgyz State University named after I.Arabaev
e-mail: aideptur@gmail.com

CLIMATE INFLUENCE TO AGRICULTURE THE NARYN REGION

Annotation: The article describes the negative impact of the climate of the Naryn region on agriculture and the increase in the frequency of natural disasters. The influence of climate on agriculture in this area is often repeated. These are strong winds, hail, frost, torrential rain, hail and much more. It is recognized that the dangerous climatic phenomena above represent the only potential danger to humanity, and, of course, they can also negatively affect environmental safety.

Keywords: nature, climate, climate, alpine valleys, relief, vegetation, wind regime, air pressure, rainy days, thunderstorms.

Актуалдуулугу: Климат дыйканчылыкка чоң таасирин тийгизет жана топурактын тибин, өсүмдүктөр менен жаныбарлардын ар түрдүүлүгүн аныктайт. Андан сырткары климаттан калктын отурукташуусу, айыл чарбасынын, калктын тиричилик шарты жана саламаттыгы көз каранды.

Нарын облусу агрардык аймак. Обулустун дыйканчылык зоналарындагы айыл чарба өсүмдүктөрүн өстүрүүдө аймактын климатын жана агроклиматтык ресурстарын терең окуп үйрөнүү менен бирге дыйканчылыкты туура жүргүзүүгө болот. Ошондуктан, айыл чарбасынын тармактарын өнүктүрүү үчүн климат жана агроклиматтык ресурстарды изилдоо азыркы кездеги актуалдуу проблемалардын бири.

Облуста климат түзүүчү фактор катары жылуулук менен нымдын таралышында рельеф чоң ролду ойнойт. Бийиктиги 4000м ден ашкан тоо курчап жатышы жана орточо бийиктиги 2600-2700м келген ички тоо кыркалардын жана тоо аралыгындагы эңкейиш капчыгайлар,

өрөөндөрдүн болушу абанын жергиликтүү циркуляциясына температуранын режимине жана ным менен камсыз болушуна чоң таасирин тийгизет.

Нарын облусунда климаттын айыл чарбага жагымсыз таасирин тийгизген учурлар көп кайталанат. Ага мисал катары облустун аймагында коркунучтуу аба-ырай кубулуштарынын бир нече түрлөрүн айтсак болот. Алар катуу шамалдар, мөндүр, үшүк, нөшөрлүү жамгыр, мөндүрлөрдүн жаашы жана башкалар. Жогоруда биз айткан климаттын коркунучтуу кубулуштары адамзат үчүн бирден-бир коркунуч жараткан кооптуулук экендиги таанылган, албетте, ал экологиялык коопсуздукка дагы терс таасирин тийгизиши мүмкүн.

Негизинен облустун аймагы мелүүн жана субтропик алкактардын тутамдашкан тилкесинде жатат. Бирок ички географиялык абалына, материктин борборунда, бардык тарабынан бийик тоолор менен тосулуп, көпчүлүк бөлүгү деңиз деңгээлинен 2000 мден жогору көтөрүлүп, океан менен деңиздерден өтө алыс жаткандыгына байланыштуу климаты кескин континенталдык жана кургак. Күндүн тик жана чачырап тийген жалпы радиациясы $115,2 \text{ квт/м}^2$ ге чейин көбөйөт. Радиациянын бийиктеген сайын жогорулашы жылдын суук мезгилинде гана болот; ал эми июндан сентябрга чейин анын өлчөмүнүн айлык айырмасы анча чоң эмес. Мунун себеби, булуттун жапыз тоолуу зонада көбүнчө жылдын суук мезгилинде, ал эми бийик тоолуу аймакта жайында пайда болушуна байланыштуу. Тоолордогу радиациялык режимге бийиктиктен сырткары тоо капталдарынын тиктиги жана экспозициясы да чоң таасир тийгизет. Тоо кыркалары жана аларды бөлүп турган тоо аралык өрөөндөрдүн кезмектешип орун алышы абанын жергиликтүү циркуляциясына, температуралык режимине абдан таасирин тийгизет. Ошого байланыштуу суук мезгили бир кыйла узак. Абанын орточо жылдык температурас бардык жерде дээрлик төмөн. Ага мисал катары айтсак Кочкордо $4,3^{\circ}\text{C}$, Кара-Кужурда $-0,5^{\circ}\text{C}$, Нарында $2,8^{\circ}\text{C}$, Ак-сайда $-6,9^{\circ}\text{C}$, Ат-Башыда $1,2^{\circ}\text{C}$. (1-таблицада көрсөтүлдү) [2].

Таблица 1

Абанын орточо айлык жана жылдык температурасы[2].

Метеостанциянын аты	Метеостанциянын бийиктиги, м	Январдын орточо температур., $^{\circ}\text{C}$	Июлдун орточо температурасы, $^{\circ}\text{C}$	Жылдык орточо температурасы, $^{\circ}\text{C}$
Кочкор	1810	-10,2	15,8	4,3
Нарын	2039	-17,1	17,2	2,8
Кара- Кужур	2800	-12,3	10,0	-0,5
Ат- Башы	2080	-18,7	16,3	1,2
Долон	3040	-13,8	9,5	-1,7
Арпа	3000	-24,8	10,0	-5,4
Ак-Сай	3135	-27,7	9,1	-6,9
Чатыр- Көл	3508	-22,2	7,1	-6

Облуста бийиктеген сайын жылдык орточо температуранын төмөндөшү байкалат. Таманы 1500–2200 м бийикте жаткан өрөөндөрдүн жайы мелүүн, жылуу (июлдун орточо температурасы $15,8\text{--}17,2^{\circ}\text{C}$), активдүү температуралык мезгилдин (10°C ден жогору) узактыгы 4,5-5 айга созулат. Кышы суук жана узак. Мында жаздык эгин, жашылча, тоют өсүмдүктөрүн,

картөшкө жана мөмө-жемиштин суукка чыдамдуу сортторун өстүрүүгө болот. Кыргызстандын азыркы мезгилдеги мал чарбасында тоют жерлерин, жайыттарды, табигый жана маданий чөп чабык жерлерди пайдаланууда традициялык метод колдонулууда. Алардын калыптанышы климаттык бийик алкактарга жана жыл мезгилдеринин вегетациялык шарттарындагы чөп өсүмдүктөрүнүн өсүшүнө көз каранды[1].

Бирок жылуу жерде өсүүчү өсүмдүктөр үчүн жаздын аягында жана күзгө жуук болуучу үшүк өтө коркунучтуу жана зыяндуу. Бул аймакта вегетация учурунда үшүктөр бат-бат болуп тургандыгына байланыштуу жылуулукту сүйүүчү өсүмдүктөр эрте түшкү үшүктөргө кабыл болуп калышат. Биринчи үшүк жүргөн учурдун орточо мөөнөтү Кочкордо 30-август, акыркысы 25-май, Нарында 30-сентябрь жана 30-апрель. Ал эми суук эмес мезгил Кочкордо 96, Нарында 142, Жумгалда 50 күн. Кээ бир жылдарда үшүк вегетация мезгилинин бардык айларында болушу мүмкүн. Катуу үшүктө абанын температурасы - 5°Сге чейин төмөндөйт.

Облустун аймагы тегерегиндеги түздүктөрдөн бир кыйла көтөрүңкү жайгашып, рельефи өтө тилмеленгендиктен атмосфералык жаан-чачындын таралышы тоолордун капталдарынын жана өрөөндөрдүн багытынын ным алып келүүчү аба массаларына карата болгон абалына жараша ар кандай. Туш тарабынан бийик тоолор менен тосулуп тургандыктан облустун аймагында жаан-чачын аз. Тоолуу аймактарга улам ичкерилеген сайын абанын нымдуулугу азайып, Нарын облусунун ички райондорунда жылдык жаан-чачын орточо эсеп менен 200-400мм болот. Обулустагы эң кургакчыл жер бул Кочкор району (жылдык жаан-чачыны 212мм). Тоо этектериндеги аймактарда жана кырка тоолордун айдарым беттеринде жаан-чачындын жылдык түшүшүнө негизинен атмосфералык циркуляциянын мезгилдик өзгөрүүсү таасир этет. Аймактын бийик тоолуу жерлеринде конвекция процессинин интенсивдүү жүрүшүнө байланыштуу жаан-чачын июнь-июлда мол жаайт. Жаан-чачындын жылдык жана айлык суммасы өтө өзгөрүлмөлүү.

Таблица 2

Айлык жана жылдык жаан-чачындын өлчөмү, мм[2]

Метеостанция	Жылдык	XI- III	%	IV- X	%
Кочкор	212	20	9,5	192	90,5
Суусамыр	376	107	28,9	269	71,1
Кара-Кужур	385	47	12,3	338	87,7
Нарын	303	70	29	233	7,0

Жогорудагы 2-таблица көрсөткөндөй облуста жаан-чачындын негизги бөлүгү жылдын жылуу мезгилине туура келип, анын эң жогорку көрсөткүчү жай айларында байкалат. Ал эми жаан-чачындын аз бөлүгү суук мезгилде түшкөндүктөн кар анча калың болбойт. Андан сырткары чагылгандуу жаан-чачын да тез-тез болуп турат. Ал өзгөчө Ат-Башы жана Кочкор өрөөндөрүндө көп кайталанат (жылына 40–45 күнгө жакын). Андан сырткары чагылгандуу жаан Ак-Сай, Кара-Кужур өрөөндөрүндө жана Долоон ашуусунда да көп (30–45 күн) болот. Ошондой эле вегетация учурунда түшкөн жаан-чачын айыл-чарба өсүмдүктөрүнүн өсүп жетилүүсүнө чоң таасирин тийгизет. Жалпысынан вегетация мезгилинде жаан-чачындын бөлүштүрүлүшү аймакта бирдей эмес таралган

Ошондой эле аймактагы жаан-чачындын туруксуздугу, өзгөчө дыйканчылык талааларына сугат суусунун жана малдарга суунун жетишсиздиги азык-түлүк менен камсыз кылууда бир катар көйгөйлөрдү жаратат.

Аймактын айыл чарбасына өзгөчө мал чарбасына таасир этүүчү дагы бир аба ырайынын кубулуштары мөндүр, бүркөк, тумандуу күндөр жана бороон чапкындар. Мындай кубулуштар облустун баардык аймактарында кыш мезгилинде жана жазга жуук байкалат. Облустун дээрлик бүт аймагында күндүн бүркөктүгүнүн эң көп кайталанышы кыштын акырында жана жаздын башталышында байкалат. Бүркөк күндөрдүн өтө көп кайталанышы январда рельефтин ойдуң формаларында 30-40%ти, жапыз тоолуу аймактарда 20-26%ти түзөт. Алардын пайда болуу себептери конденсация деңгээлинин төмөндүгүндө жана ошол аймактарда жер бетиндеги жылуулук инверсиясынын пайда болушуна байланыштуу. Облустун бийик тоолуу аймактарында кышында күн азыраак бүркөлөт (4-9%).

Нарын облусунун дыйканчылык аймактарында мөндүр май, июнь айларына туура келет. Бирок облустун аймагында мөндүр көп түшпөйт, кээ бир жылдарда гана мөндүрдүн жаашы тез-тез кайталанат. Катуу шамал жана нөшөрлүү жамгыр менен коштолгон болсо, мөндүр абдан кооптуу болуп саналат. Нарын облусундагы метеостанциясыялардын маалыматы боюнча облустун тоо этектеринде мөндүр түшкөн күндөрдүн вегетация мезгилдеги орточо саны 3-5 күн. Ал эми Долоон ашуусунда гана 18-20 күнгө жетет [3]. Жогоруда биз көрсөткөн кубулуштардан сырткары облуста бороон-чапкындуу күндөр жана катуу шамалдар жылдын жылуу мезгилинде байкалат жана айыл-чарба өсүмдүктөрүн айдап себүүдө өтө тескери таасирин тийгизет.

Жыйынтыктап айтканда облустун айыл чарбасын өнүктүрүүгө агроклиматтык шарттар анча жагымдуу эмес, себеби аймак биз жогоруда кеп кылган көптөгөн табигый аба ырайынын кубулуштарына дуушар болуп турат. Андан сырткары климаттын өзгөрүшү менен топуракта нымдуулуктун кармалышы төмөндөйт, айдоо аянттарынын өсүмдүктөрүнүн түрлөрүнүн жана санынын кыскарышына алып келет. Жайлоолор кыскарып, токой массивдери жоголуп, дыйканчылыкта колдонулуучу өсүмдүктөрдүн түшүмү кыскарат, албетте ал топурактын нымдуулугунун төмөндүгү көйгөйүн жаратат. Акыркы жылдары жергиликтүү калк топурактын кургап кетишине, топурактын шамал эрозиясына дуушар болушуна көбүрөөк күбө болууда. Ошентип, климаттын өзгөрүшү менен коштолгон абанын ысышынын тенденциясында топурактын эрозиясы жаралып, топурактын нымдуулугу төмөндөөдө.

Колдонулган адабияттар:

1. Аблешов Т.А. Ички Тянь-Шандын табигый тоют жерлеринин геоэкологиялык абалы // Наука и новые технологии. -Бишкек – 2017. – 79-81 б.
2. Асанов Ү. Нарын облусу. Энциклопедия. – Бишкек, 1998. – 7-8 б.
3. Темирбек уулу И. Ат-Башы-Кара-Коюн өрөөндөрүнүн агроклиматтык ресурстары жана анда вегетация учурунда пайда болгон проблемалар // Наука и новые технологии. – №1. – Бишкек, 2011. – 88-89 б.

Рецензент: геогр. илим. канд., доц. Кермалиев Р.С.